

Kiss Gy. Csaba (1945–2025)

BERKES Tamás

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, ny. tudományos tanácsadó

ORCID: 0009-0009-9610-2928

Halálhíre váratlanul ért, megütött, hiszen alig két hónapja még a bölcsészkar Trefort-kertben futottunk össze. Nyugdíjas óraadóként bejárt az egyetemre, megjelenése, stílusa alig változott az elmúlt négy-öt évtizedben (bár érzékeltem, hogy szikárabb, soványabb, mint korábban). A hetvenes évek második felétől ismertük egymást, Bojtár Endre mellett ő volt a legfőbb mentorom a közép-európai irodalmak felfedezésre váró labirintusában. 1978 nyarán töltöttünk először hosszabb időt együtt egy szlovákiai magyar írótáborban (tőle tanultam, hogy inkább használjuk a „felföldi” kifejezést, mint a „felvidéki” szót, mert ez utóbbinak negatív konnotációja van a szlovákok számára). Akkoriban az MTA Irodalomtudományi Intézet munkatársa volt, Sziklay László irányítása mellett írta kandidátusi disszertációját, amely a közép-európai családtörténetek összehasonlító elemzéséről szólt. 1986-ban védte meg tekervényes című értekezését, amely könyv formájában nem jelent meg, de egyes részleteit szaklapokban közölte: „Családtörténeti modellek a közép-európai irodalmakban: Dąbrowska, Babits, Krleža” (*Hungarológiai Közlemények*, 1982); „A családtörténet értelme: Babits Mihály: *Halálfiái* – Maria Dąbrowska: *Éjjelek és nappalok*” (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1985).

1968-ban végzett a pesti egyetemen magyar–német szakon, de tudományos és közírói pályafutásához a lengyel kultúra felfedezése adja a kulcsot. Már 19 évesen autóstoppal eljutott Krakóba, amely tartósan a kedvenc városa maradt, hamar megtanult lengyelül, mert ráértett a hazai mintáktól eltérő lengyel nemzeti öntudat természetes erejére. Lenyűgözte a lengyel világ pezsgő sokszínűsége, miközben itthon – ahogy gyakran felidézte – szürkéséget és provincializmust tapasztalt. Sziklay László ösztönzésére a lengyel mellett megtanulta annak a szláv népnek a nyelvét is, amelyik 1918-ig teljes egészében a Magyar Királyság keretei között élt. Szlovák tanulmányai a felfedezés kíváncsiságával, megértően tárgyalják közeli szomszédunk nemzeti narratíváit, amelyek a magyar törekvésekkel összevetve törvényszerű konfliktusokat szültek, hiszen két – nem összeegyeztethető – nemzetállami koncepció szikrázott össze.

A nyolcvanas évek elején Kiss Gy. Csaba már egyre kiterjedtebb kapcsolati tőkével rendelkezik: szervezi a kutatásokat, könyveket ad ki, a *Nagyvilág* rendszeres munkatársa, a *Tiszatáj* „Kelet-európai néző” (később csak „Néző”) rovatának egyik szerkesztője. (A híres két „lengyel szám” mellett számomra a legemlékezetesebb az 1983-as cseh összeállítás, ahol az első komolyabb dolgozatom megjelenhetett Csabának köszönhetően.) Ekkor kerül napirendre – főként Szűcs Jenő híres tanulmányát

követve –, hogy történeti-kulturális értelemben nem Kelet-Európában élünk. A fiatal komparatista nemzedék fokozatosan értette meg, hogy az orosz és a német nyelvterület között egy önálló sajátosságokkal rendelkező kulturális régió húzódik meg, ahol a nemzetté válás eszme- és társadalomtörténete rokon vonásokkal rendelkezik (jóllehet a nemzetépítés folyamata ellentéteket is teremtet).

A közép-európai kontextus felismerése egyike volt azoknak az ösztönzéseknek, amelyek elkerülhetetlenné tették a nemzetfogalom revízióját. Mivel Csaba önmagát elsősorban közvetítőnek tekintette, az *Új Forrás* hasábjain 1979–1980-ban zajló nemzetvitához a téma közép-európai párhuzamai alapján szólt hozzá. A nyomaték kedvéért megismétlem a „közvetítő” szót, mert nem csupán magyarok és szlovákok, magyarok és a régió többi népe között igyekezett mindkét irányban közvetíteni, hanem a hazai nemzetfelfogások rejtjelezett ellentéteit is iparkodott feloldani a kevesek által hozzáférhető közép-európai kutatások szakmai eredményei alapján. Nemcsak azt tudta jól, hogy térségünkben mindegyik nemzeti közösség másképpen tartja számon, képzelet el, s tanítja iskoláiban önmaga és szomszédai történelmét, de arról is meg volt győződve, hogy a szovjet típusú társadalmi rendszer idején „a magyar nemzeti érzést módszeresen megálázták évtizedeken keresztül”. Ez az idézet már az *Új Forrás* 1991/1-es számából való, ahol az egykori nemzetvita szereplői egy évtized elmúltával újra megszólaltak. Csaba már csak szakmai tapasztalatból is világosan látta, hogy az egységes nemzetállam 19. századi modelljei a maguk kizárólagosságával eleve agresszívek voltak, de nem tartotta helyesnek a nacionalista-sovinizista előítéletek és a nyelvi-kulturális azonosságtudat összemosását. A Kádár-korszakra utalva arra figyelmeztetett, hogy a kulturális identitást lekezelő univerzalizmus maga is nacionalista indulatokat gerjeszt, miközben az itt élő népek traumái skizofrén nemzeti mitológéákat termelnek. „A magyar nemzeti tudat éppúgy ellentmondásokkal terhelt, mint a térség többi népéé” – írta 1991-ben. Nem véletlen tehát, hogy az általa kiemelten kedvelt lengyel szerzők közül lefordította Gombrowicz egyik eretnek cikkét, amelynek provokatív tartalma – megváltoztatva a megváltoztatandókat – itthon is érvényesen szólt. A *Védem a lengyeleket Lengyelországgal szemben* című írásban (Bronie Polaków przed Polska) így hangzik a konklúzió:

Vajon „Lengyelország” végül is nem olyan tökéletlen, gyöngé, eltorzított és megerőszkolt képződmény, amelyet a gyöngesség megannyi férge rág? Vajon a lengyelt nem terheli-e Lengyelországnak ez az öröksége, vagyis a nemzet beteg múltja és szüntelen haldokolása? És vajon ezzel szemben, ha a lengyel teljes értékű ember kíván lenni, aki képes energiáinak maximális mozgósítására egy olyan átmeneti időszakban, mint létünk jelenlegi szakasza, nem kell-e fölmondania ennek a „lengyelségnek” a szolgálatát, amely annyira korlátozza? (*Nagyvilág*, 1984)

Ezzel a hosszú idézettel azt akarom szemléltetni, hogy Csaba – ahogy azt többször is kimondta – középen állt a magyar nemzeti tudatot értelmezni kívánó két fő áramlat, a „népnemzeti” és az „urbanus” között. Jól látszik ez a nyolcvanas évek második felének két nagy lengyel tárgyú vállalkozásán, a Kovács Istvánnal együtt tető alá hozott Felczak-émlékkönyv anyagán, illetve a kiváló lengyel esszéista, Stanisław Vincenz születésének századik évfordulójára rendezett konferencia szervezésében. A két lengyel személyiséget összeköti az a történelmi tény, hogy a második világháború alatt mindketten magyar földre menekültek, és megtanulták nyelvünket is. A történész Waclaw Felczak futárszolgálatot töltött be a hazai lengyel ellenállás és a londoni emigráns kormány között, 1948 és 1956 között bebörtönözték, s csak ezt követően indult el történetírói pályafutása, amely magyar

szempontból különösen figyelemreméltó, mert a korabeli szláv nyelvű kutatók közül egyedül ő értékelte tárgyilagosan az 1848–1849-es magyar forradalmat és honvédő háborút. A 70. születésnapja előtt tisztelegő kötet Klaniczay Tibor jóváhagyásával az MTA Irodalomtudományi Intézet kiadásában jelent meg (tehát a félhivatalos „szürke zónában” látott napvilágot), s „népfrontos” jellegét jól mutatja, hogy többek között olyan eltérő felfogású szerzők írtak bele, mint Für Lajos, Csoóri Sándor, illetve Göncz Árpád, Bojtár Endre. A Wincenz-konferencia megrendezésére is az Irodalomtudományi Intézetben került sor, bár Csaba ekkor már nem az Intézetben dolgozott, hanem átigazolt a rövid életű, a történész Juhász Gyula vezette Magyarságkutató Intézetbe. Az emigrációban elhunyt Wincenzzel foglalkozó magyar ülészak a nemzetközi sajtót is érdekelte – szemem előtt van, ahogy intézeti szobánkból Csaba tökéletes franciassággal nyilatkozik telefonon az AFP hírügynökségnek.

Ekkor jött el az a pillanat, amikor a közép-európai nemzetek irodalom- és művelődéstörténetének immár jeles kutatója politikai pályára lépett. 1987-ben az MDF egyik alapítója, a *Hitel* szerkesztője, majd a párt első szóvivője, az 1990-es választások után alelnöke. Ebben az időszakban ritkán láttam, de 1991 nyarának egyik forró vasárnapján összefutottunk a Margit híd budai hídfőjénél, amiből hosszú beszélgetés kerekedett. Azokban az években néhány publicisztikában élesen támadtam lapjának szerkesztőit, pártjának egynémely képviselőjét, de Csaba érveimre meggondolt érvekkel felelve megértő hangon válaszolt kételyeimre. Tiszteletben tartotta véleményemet, elegánsan olykor igazat is adott. Megállapíthattam, hogy a közélet eszmei vitáiban már egyikünk sem áll „középen”, de ami a közép-európai kulturális térséghez kapcsolódó tudományos feladatokat illeti, ebben az elkötelezettségben semmi sem változott közöttünk. Összintéségére jellemző, hogy egykorú naplóm tanúsága szerint ez a mondat is elhangzott a szájából: „én még nem láttam embert, aki annyira képtelen elviselni a bírálatot, mint Antall József”. Sejteni lehetett, hogy közéleti szereplésének nagypolitikai epizódja immár a végéhez közeledik. Ahogy visszavonult a politikától, abban is volt valami nemes elegancia.

1992 és 1995 között Kiss Gy. Csaba a Teleki László Intézet igazgatója volt, majd 1995-től haláláig az ELTE Művelődéstörténeti Tanszéken oktatott. Az egyetemi állás egyszerre volt számára menedék és kitörési pont, visszatérés a tudományos életbe. Ekkor jelentek meg szakmai szempontból legjobb, összegző igényű kötetei: *Közép-Európa, nemzetek, kisebbségek* (1993), *Nálunk és szomszéd nemzeteknél* (1994). Termékeny évtizedek következtek: tanulmányai és könyvei számát csak az mtmt alapján lehet számszerűsíteni. (Idegen nyelvű – főleg persze lengyel – publikációi kitesznek egy széles könyvespolcot.)

Új szín a munkásságában, hogy irodalom- és esztétörténeti érdeklődését kiegészítette a nemzeti szimbólumok részletekbe menő elemzésével. Ennek legjobb példája a nemzeti himnuszok – több változatban is publikált – elemzése. (Összefoglaló igényű: *Hol vagy, hazám? Kelet-Közép-Európa himnuszai: Egy nemzeti jelkép történetéhez*, 2011.) Szellemi frissességére, megújulási képességére jellemző, hogy a kétezres években megtanult horvátul, vendégtanári állást vállalt Zágrábban, s egy sor magyar–horvát tematikájú kötettel gazdagította a kapcsolattörténeti kutatásokat.

Kiss Gy. Csaba egyszerre volt szaktekintély a szlavisták és a hungarológusok között. Gondolkodását az összetett és nem kizárólagos nemzetfelfogás, s ezzel összefüggésben a közép-európai régió népeihez való megértő közelítés jellemezte. A párbeszéd és együttműködés jegyében éveken át volt fontos közvetítő, miközben napi tapasztalat lehetett számára, hogy a régi és újabb keletű ellentéteket, sztereotípiákat nem sikerült igazából leküzdeni. A régiót kutató következő nemzedékeknek örökölni hagyta személyes példáját: azt az alapvető attitűdjét, amelyben ötvöződik a fáradhatatlan kutatási szenvedély és a fegyelmezett öntudat, egyenes tartás.